

Підбиваючи підсумки, можна констатувати, що у XVI столітті обмеження судових прав нехристиянського населення Великого князівства Литовського було суттєво пом'якшено. Виняток, як і раніше, складали політичні права, доступ до яких мала винятково шляхта християнського віросповідання. Але потрібно підкреслити, що наділення повними судовими правами іновірців стосувалося, як це було у випадку з литовськими татарами, тільки служилої, панівної групи даної категорії населення.

Література

1. Половецкие акты армянского суда 1559–1567 годов как исторический и юридический источник. — М., 1967. — С. 25.
2. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский: Историческое описание. — К., 1895. — С. 15.
3. Дашкевич Я. Армянская колония в Каменец-Подольском в 50-60-х годах XVI века // Половецкие акты армянского суда 1559–1567 годов, как исторический и юридический источник. — М., 1967. — С. 91.
4. Свортян Э. В. Документы на половецком языке XVI века // Судебные акты Камснец-Подольской армянской общины. — М., 1967. — Д. 247. — С. 288.
5. Думин С. В. Правовое положение литовских татар по Статуту 1588 года // Третий Литовский Статут 1588 года: Материалы республиканской конференции. — Вильнюс, 1989. — С. 218.

УДК 343.228 (091)

О. Л. Стрельник

*ад'юнкт кафедри теорії та історії держави і права
Донецького інституту внутрішніх справ МВС України*

ІНСТИТУТ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ В ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ

Актуальність теми дослідження обумовлена процесами становлення в Україні демократичної, правової, соціальної держави. Саме така держава має забезпечити права та свободи людини і громадянина, честь та гідність. Особливу значимість вони набувають у разі колізій інтересів людини із загально визначеними інтересами інших громадян. За певних умов вчинюються діяння, пов'язані з заподіянням шкоди цінностям, які охороняються законом.

Так, у процесі припинення різних суспільно небезпечних діянь, під час усунення небезпеки, створюваної іншими джерелами, можливе заподіяння шкоди (фізичної, матеріальної, моральної) особі, яка створила небезпечну ситуацію, а також інтересам інших осіб. Такі дії мають зовнішню схожість з окремими злочинами та проступками, передбаченими законодавством. Однак за певних умов вони не є протиправними, бо не становлять суспільної небезпеки, і більше того, вони спрямовані на усунення небезпеки суспільним відносинам, перешкоджають заподіяння їм шкоди, а отже являються соціально корисними та виключають настання юридичної відповідальності. Інакше кажучи, заподіяння, певної шкоди компенсується соціально корисними для інтересів особи, суспільства, держави наслідками вчиненого діяння.

Реалізація конкретних конституційних прав та обов'язків у деяких випадках також може супроводжуватися заподіянням шкоди іншим людям, організаціям. Інтереси цих суб'єктів у звичайних умовах охороняються законом. Але якщо вони діють всупереч інтересам особистості, суспільства, держави, то закон в ім'я справедливості та збереження громадського порядку дозволяє припинити такі дії та регламентує для цього певні обставини. Однією з обставин, що виключають юридичну відповідальність, є необхідна оборона.

Слід відмітити, що це питання достатньо уважно та детально досліджувалося в науковій літературі. Дослідженням цієї проблеми присвячено праці М. І. Бажанова, Ю. В. Бауліна, А. А. Герцензона, А. Р. Зелінського, А. А. Піонтковського, І. І. Слуцького, М. Д. Шаргородського. У цивільному праві дана проблема розглядається в роботах Ч. Н. Азімова, В. П. Грибанова, О. В. Дзери та ін.

У зазначених дослідженнях мова йде про галузеві аспекти проблеми, що розглядаються. Проте майже відсутні праці, присвячені теоретичному та історичному аспекту. Саме цим питанням у даній статті приділяється увага.

Головним завданням дослідження є аналіз інституту необхідної оборони як одного з найстаріших, притаманного усім законодавствам на всіх етапах розвитку.

Дійсно, інститут необхідної оборони має глибоку історію, виступаючи однією з найбільш давніх обставин, що виключає юридичну відповідальність. Крім того, необхідна оборона нерозривно пов'язана з основними природними правами людини. По-друге, не втратив цей інститут своєї актуальності і в наші дні у зв'язку з розбудовою в Україні демократичного суспільства та правової держави, а значить — і з подальшим удосконаленням законодавства, розширенням та зміцненням прав і свобод громадян.

Розбіжності у визначенні поняття «необхідна оборона» в різних законодавчих джерелах не суттєві. Так, стаття 36 Кримінального кодексу встановлює, що кожна особа має право на необхідну оборону незалежно від можливості уникнути посягання чи звернутися за допомогою до осіб чи органів влади. Необхідною обороною визначаються дії, застосовані з метою захисту інтересів або прав особи, яка обороняється, чи іншої особи, інтересів суспільства або держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння шкоди особі, яка посягає, якщо такі дії були обумовлені необхідністю негайно запобігти посяганням або припинити його [1].

Стаття 19 Кодексу України про адміністративні правопорушення визначає, що не є адміністративним правопорушенням дії, хоча і передбачені цим Кодексом чи іншими нормативними актами, які встановлюють відповідальність за адміністративні правопорушення, але здійснені в стані необхідної оборони, тобто під час захисту державного чи суспільного ладу, власності, прав і свобод громадян, встановленого порядку управління від протиправного посягання шляхом заподіяння шкоди особі, що посягає, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони [2]. Неважко побачити, що відмічені кодекси дають приблизно однакове тлумачення необхідної оборони, і однією з

умов застосування оборони виступає необхідність у захисті прав, свобод, інтересів особи, яка захищається.

Розглянемо інститут необхідної оборони в історичному аспекті. Як уже відмічалось, право оборони від небезпеки, яка загрожує, належить до природних прав. Нагадаємо, що суть природного права полягає в тому, що разом із сукупністю писаних законів існує неписане право, яке виходить із самої сутності людини і яке надала ж природа. Природженість такого права і є підставою законності оборони [3].

Поняття необхідної оборони застосовувалося ще у рабовласницькому суспільстві. Так, у законах стародавніх Греції, Індії, Єгипту можна зустріти відомості про необхідну оборону. Юристи Стародавнього Риму виділяли необхідну оборону як природне право, що впливає зі становища людини в суспільстві [4]. Відомий цивіліст Стародавнього Риму Марк Тулій Цицерон зазначав, що існує священний неписаний закон, який виник раніше всіх книг, раніше законів, написаний самою природою в її безсмертному кодексі і який народився разом з людиною. Суть цього закону в тому, що якщо необхідність справедливого захисту вимагає використання меча, то той, хто для власного порятунку використав його, буде невинним [5]. Таким чином, ще у стародавньому світі теоретично обґрунтовувалося право необхідної оборони.

У ранній період державності на території Київської Русі оборона вважалася різновидом помсти, тобто приватною справою, і регламентації не потребувала. Перші законодавчі пам'ятки лише схвалювали практику помсти на підставі звичаїв, що склалися. Так, у ст. 38 Короткої редакції Руської Правди говориться, що за злодійське проникнення на чужий двір злодій міг бути убитий на місці [6].

Німецькі філософи XVII — початку XVIII ст. вважали, що необхідна оборона — не природне право кожної людини, а залишок особистої помсти, та феодалних порядків як спроба самовільного обмеження абсолютної влади, тому припускали її у досить обмеженому вигляді, з обтяжливими умовами для тих, хто захищався. Представники позитивістської школи вважали, що людина має лише права, надані їй державою, і що взагалі не існує таких невід'ємних природних прав людини, які не можуть бути обмежені. Але пізніше, з розвитком правової думки, переважна більшість учених відмовилась від таких поглядів.

У XVIII ст. голландський вчений — фундатор школи природного права — Гуго Гроцій сформулював ідею вічності та невід'ємності природних прав людини. Він, зокрема, вважав, що такі права — непорушні та невід'ємні так, що сам Бог не може змінити їх [7].

Джон Локк, розвиваючи думки Гроція, вважав, що людина, яка хоче бути незалежною, повинна не турбувати свого ближнього ані в його житті, ані в здоров'ї, ані у власності. Заради захисту природного закону кожен має право покарати його порушника. Локк вважав, що людина має захищатися за природними законами самозбереження і тому може вбити нападаючого як дикого звіра. Він визначав, що основні з усіх прав, які є в кожній людині, — це право

на життя, право на свободу і право мати власність; саме в їх захисті полягає весь сенс прав людини [8].

Ідея природного права знову набула актуальності у період розвитку буржуазних відносин. Так, у Франції після буржуазної революції 1789 р. була прийнята Декларація прав людини і громадянина, положення якої спиралися на теорію природного права. На думку французьких юристів, з права на життя і впливає природне право кожної людини боронитися від посягань.

У дореволюційній Росії вченими також розглядалося право необхідної оборони. Так, Н. С. Таганцев вважав необхідну оборону таким станом особи, в якому вона, захищаючи права або блага свої чи інших осіб від небезпеки, яка загрожує їм, завдає нападникові будь-якої шкоди [9]. Але після Жовтневої революції 1917 року радянська влада вимагала від учених перегляду та відмови від більшості надбань дореволюційної наукової думки з метою розробки нової ідеологічної платформи для пролетарської держави.

Вперше після революції 1917 р. законодавче визначення необхідної оборони було дане в «Руководящих началах по уголовному праву РСФСР» 1919 р. У ст. 15 йшлося про правомірну оборону при нападі на особу, яка обороняється, чи іншу особу. Недолік був у тому, що нічого не було сказано про оборону від посягання на державні чи громадські інтереси, а також про захист майнових прав особи.

У Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919 р. право на необхідну оборону взагалі закріплено не було.

Перший Кримінальний кодекс УСРР, прийнятий у 1922 р., частково розширив поняття необхідної оборони, включивши в неї не тільки правомірний захист проти посягання, а й на права того, хто обороняється чи інших осіб. Цей Кодекс регулював питання про заподіювання шкоди злочинцю, якого застали на місці злочину. Але і Кримінальний кодекс УСРР 1922 р. не ввів у поняття необхідної оборони захист від посягання на державні та громадські інтереси. Ця суттєва прогалина була заповнена лише з прийняттям «Основних начал уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик» 1924 р. Згідно зі ст. 9 «Основних начал...», покарання не застосовували до осіб, які заподіяли шкоду при захисті Радянської влади, або особи і прав того, хто захищається, чи іншої особи.

«Основы уголовного законодательства Союза ССР и Союзных республик», прийняті в 1958 р., прийшли на заміну діючим з 1924 р. «Основним началам». У статті 13 прийнятих основ було зазначено: «Не является преступлением действие, хотя и попадающее под признаки деяния, предусмотренного уголовным законом, но совершенное в состоянии необходимой обороны, то есть при защите интересов Советского государства, общественных интересов, личности или прав обороняющегося или другого лица от общественно опасного посягательства путем причинения посягающему вреда, если при этом не было допущено превышение пределов необходимой обороны.

Превышением пределов необходимой обороны признается явное несоответствие защиты характеру и опасности посягательства».

Наступне визначення необхідної оборони було дане у ст. 15 Кримінального кодексу УРСР 1960 р. Необхідною обороною, згідно з ч. 2 ст. 15 КК України 1960 р. «визнаються дії, вчинені з метою захисту інтересів чи прав особи, яка захищається, або іншої особи, інтересів суспільства або держави від суспільно небезпечного посягання шляхом завдання шкоди тому, хто посягає, якщо такі дії були зумовлені потребою негайного відвернення чи припинення посягання».

Так, Конституція СРСР 1977 року вимагала від громадянина поважати права та законні інтереси інших осіб, всебічно сприяти охороні громадського порядку, але не містила положення про право людини захищатися від протиправних посягань на своє життя та здоров'я.

Лише з проголошенням Україною своєї незалежності стала можливою переорієнтація соціальних цінностей, виникла потреба в реформуванні правової системи, у формуванні нової правосвідомості, поважливого ставлення до прав людини. Взявши курс на розбудову демократичної держави, Україна підтвердила це прагнення прийняттям нової Конституції, де закріпила права та свободи людини, значно їх розширивши. Так, Основний Закон України закріплює основні права та свободи людини як невідчужувані (ст. 21), серед яких: право на життя (ст. 27), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29), право на власність (ст. 41) та інші. Крім того, Конституція надає кожному право захищати свої права і свободи у відповідності до закону, а також встановлює, що вони не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією (ст. 64).

Як і у світовому співтоваристві, визнано природні права людини, зауважено, що ці права вище законів будь-якої держави, і держава повинна їх визнати, закріпити та створити дійовий інститут їх охорони.

Регулюючи необхідну оборону, держава робить відповідальний крок — закріплює природне невід'ємне право громадян на захист від нападу інших осіб. Право оборони, таким чином, визнається та санкціонується владою, а не дарується нею. Необхідна оборона в законодавчому розумінні — справа приватних осіб. Влада ж, організовуючи суспільне життя в цілому, із вдячністю приймає приватну допомогу. Але це не просто прихильне ставлення до громадянського суспільства, а й необхідність. Н. С. Таганцев відмічає з цього приводу, що держава може прагнути усунути причини порушень інтересів, які охороняються правом, може зменшити вплив умов, які сприяють їх скоєнню, але вона не може передбачити кожне окреме правопорушення. Держава не може ставити своїм завданням охорону кожного індивідуума у кожен момент його життя: як рідко вона могла б запобігати крадіжці або пограбуванню чи небезпеці, що загрожує від злих собак, якщо їй не допомагали б розсудливість та здатність до самозахисту приватних осіб [10].

Необхідна оборона — засіб боротьби із суспільно небезпечними посяганнями, тому вона визнається корисною як припинювальні дії офіційної влади, враховуючи стимул захисту (заподіяння шкоди в ім'я збереження суспільних цінностей) та її вимушений характер. Дії, вчинені в стані необхідної оборони, виконують позитивну соціальну функцію, а життя, здоров'я та власність того, хто посягає, в момент вчинення ним нападу виводиться з-під охорони закону.

Не можна обійти увагою і питання про співвідношення розглядуваного поняття з поняттям самозахисту. Наскільки ідентичними є ці поняття, чи взаємозамінні вони? На наш погляд, це не ідентичні поняття, бо необхідна оборона — це самозахист, але самозахист — це не завжди необхідна оборона. Інакше кажучи, самозахист — більш ширше поняття і включає в себе необхідну оборону.

Отже, право на необхідну оборону — це природне природжене право кожної людини. Воно має глибокі історичні корені та існує в різні історичні періоди, проте зміст регулювання цього права залежить від правового становища особи в суспільстві. Положення Конституції України, відповідні статті кодексів, беззаперечно закріпили та гарантували кожній особі право на необхідну оборону разом з іншими основними правами людини.

Література

1. Науковий коментар Кримінального кодексу України / М. Й. Коржапський. — К.: Атіка, 2001. — С. 87.
2. Кодекс України об административних правонарушеннях: Науч.-практ. комент. — Х.: Одиссей, 2000. — С. 67.
3. Таганцев Н. С. Русское уголовное право: Лекции. Часть общая: В 2 т. — М., 1994. — Т. 1. — С. 194.
4. Копи А. Ф. О праве необходимой обороны. — М., 1996. — С. 62.
5. Якубович М. И. Вопросы теории и практики необходимой обороны. — М., 1961. — С. 13.
6. Хрестоматія з історії держави і права України: Павч. посіб.: У 2 т. — К.: Ін Юре, 1997. — Т. 1: З пайдавіших часів до початку XX ст. — С. 29.
7. История философии. — М., 1989. — С. 679.
8. Світова класична думка про державу і право: Павч. посіб. / С. Ф. Безродний та ін. — К.: Юрішном Інтер, 1999. — С. 94–95.
9. Таганцев Н. С. Курс уголовного права. Часть общая. — М., 1974. — Кн. 1: Учение о преступлении. — С. 202.
10. Таганцев Н. С. Уголовное право: Учеб. пособие. — М., 1997. — С. 34.

УДК 340.15:342.728-055.2

Н. В. Аніщук
кандидат юридичних наук, асистент
кафедри історії держави і права ОНЮА

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ЖІНОК ЗА ДАВНЬОРУСЬКИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ

Проблема прав жінок, рівноправ'я статей — це одна з складних правових проблем, що з'явилася ще за давніх часів, і яка досі в багатьох країнах, зокрема і в Україні, на сучасному етапі законотворчості є вельми актуальною справою. Доцільність даної наукової статі полягає в тому, що процес відродження та розвитку української державності, проголошений в Конституції курс на побудову демократичної, соціально-правової держави наполегливо потребує утвердження в нашому суспільстві справедливості, правової та матеріальної захищеності жінок, удосконалення законодавства та правової системи в сфері держав-